

А.Е. Бектурганов¹, А.А. Мукашева¹,
А.А. Бектурганова², К.У. Оразалиев^{1*}

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.

²Астана қалалық әкімшілік құқық бұзушылықтар жөніндегі мамандандырылған ауданаралық соты,
Қазақстан, Астана қ.

*e-mail: kair1259batyl@yandex.ru

ЖЕКЕ ҚОСАЛҚЫ ШАРУАШЫЛЫҚТАРДЫ ЗАҢНАМАЛЫҚ РЕТТЕУ: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Мақала жеке қосалқы шаруашылықтарды жүргізуді заңнамалық реттеу мәселелерін, оның ішінде дамудың тарихи аспектісін қарастырады. Авторлар Қазақстанның қолданыстағы заңнамасының кемшіліктерінің проблемалық түйінді мәселелерін қойды. Жеке қосалқы шаруашылықтарды реттеудің халықаралық тәжірибесі талданды. Реттеудің халықаралық тәжірибесінде жеке қосалқы шаруашылықтардың, жеке үй маңындағы учаскелердің қазіргі жағдайы мен даму ерекшеліктері қарастырылған, сондай-ақ әлемнің бірқатар елдеріндегі (Германия, Канада, АҚШ, Жапония және т.б.) фермерлік шаруашылықтардың құрылымдары зерттелген. Сондай-ақ, дамыған елдердегі фермерлік шаруашылықтар үшін үкіметтердің тұрақты экономикалық қолдауының арқасында экономиканың аграрлық секторында қол жеткізілген жоғары нәтижелермен ауыл шаруашылықтарының жоғары өнімділігінің ерекше тәсілдері белгіленген. Фермерлік шаруашылықтарды дамытудың келісімшарттық жүйесінің нысандары қарастырылған. Батыс Еуропа және АҚШ елдерінде фермерлік шаруашылықтар өндірісін ұйымдастырудың қазіргі заманғы нысандары зерттелген.

Мақалада мынадай: жеке қосалқы шаруашылықтар мүлкінің құқықтық мәртебесі, құқықтық режимі; жеке қосалқы шаруашылықтарды жүргізу кезінде экологиялық талаптарды сақтау; жеке қосалқы шаруашылықтар иелерінің әртүрлі ауыл шаруашылығы кәсіпорындарымен қарым-қатынастарын реттеу; жеке қосалқы шаруашылықтардың мемлекеттік билік органдарымен, жергілікті өзін-өзі басқару органдарымен өзара қарым-қатынастары және т.б. мәселелері қарастырылады.

Жеке қосалқы шаруашылықтар туралы дербес заңның қабылдануына байланысты қолданыстағы заңнаманы жетілдіру бойынша ұсыныстар тұжырымдалған.

Соңғы онжылдықтарда жеке қосалқы шаруашылық саласында қандай да бір ғылыми-зерттеу әзірлемелерінің, диссертациялық зерттеулердің, ғылыми мақалалардың болмауы авторларды заң ғылымының осы бағытын дамытуға үлес қосу арқылы осы олқылықтың орнын толтыру қажеттігіне итермеледі.

Түйін сөздер: жеке қосалқы шаруашылық, азық-түлік қауіпсіздігі, азаматтардың жерге және мүлікке құқықтары, жеке қосалқы шаруашылық жүргізу.

A.E. Bekturganov¹, A.A. Mukasheva¹, A.A. Bekturganova², K.U. Orazaliev^{1*}

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana

²Specialized Interdistrict Court for Administrative Offenses of Astana, Kazakhstan, Astana

*e-mail: kair1259batyl@yandex.ru

Legislative regulation of personal subsidiary plots: modern condition

The article examines the issues of legislative regulation of personal subsidiary plots, including the historical aspect of development. The authors raised problematic key issues of shortcomings of the current legislation of Kazakhstan. The international experience of regulation of personal subsidiary plots has been analyzed. In the international experience of regulation, the current state and features of the development of personal subsidiary plots, private household plots are considered, as well as the structures of plots in a number of countries of the world (Germany, Canada, USA, Japan, etc.) are studied. Also, special approaches to high agricultural productivity with high results achieved in the agricultural sector of the economy due to constant economic support from governments for plots in the agricultural sector. The forms of the contract system for the development of plots are considered. The modern forms and organization of production of plots in Western Europe and the USA have been studied.

The article deals with such issues as: legal status, legal regime of property of personal subsidiary

regulation of relations between owners of personal subsidiary plots and various agricultural enterprises; the relationship of personal subsidiary plots with state authorities, local governments, etc.

Proposals are formulated to improve the current legislation in connection with the adoption of an independent law on personal subsidiary plots.

The absence of any research developments, dissertation research, scientific articles in the field of personal subsidiary plots over the past decades prompted the authors to fill this gap by contributing to the development of this area of legal science.

Key words: personal subsidiary plot, food security, rights to land and property of citizens, maintenance of personal subsidiary plots.

А.Е. Бектурганов¹, А.А. Мукашева¹, А.А. Бектурганова², К.У. Оразалиев^{1*}

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана

²Специализированный межрайонный суд

по административным правонарушениям г. Астаны, Казахстан, г. Астана

*e-mail: kair1259batyl@yandex.ru

Законодательное регулирование личных подсобных хозяйств: современное состояние

Статья рассматривает вопросы законодательного регулирования ведения личных подсобных хозяйств, в том числе в исторический аспект развития. Авторами поставлены проблемные ключевые вопросы недостатков действующего законодательства Казахстана. Проанализирован международный опыт регулирования личных подсобных хозяйств. В международном опыте регулирования рассмотрены текущее состояние и особенности развития личных подсобных хозяйств, частных приусадебных участков, а также исследовано структуры фермерских хозяйств в ряде стран мира (Германия, Канада, США, Япония и др.). Также, отмечены особые подходы высокой производительности сельских хозяйств с достигнутыми высокими результатами в аграрном секторе экономики благодаря постоянными экономическими поддержками правительств для фермерских хозяйств в развитых странах. Рассмотрены формы контрактной системы развития фермерских хозяйств. Изучены современные формы, организации производства фермерских хозяйств в странах Западной Европы и США.

В статье рассматриваются такие вопросы как: правовой статус, правовой режим имущества личных подсобных хозяйств; соблюдение экологических требований при ведении личных подсобных хозяйств; регулирование отношений владельцев личных подсобных хозяйств с различными сельскохозяйственными предприятиями; взаимоотношения личных подсобных хозяйств с органами государственной власти, органами местного самоуправления и т.д.

Сформулированы предложения по совершенствованию действующего законодательства в связи с принятием самостоятельного закона о личных подсобных хозяйствах.

Отсутствие за последние десятилетия каких-либо научно-исследовательских разработок, диссертационных исследований, научных статей в области личного подсобного хозяйства побудило авторов в необходимости восполнения данного пробела путем внесения вклада в развитие данного направления юридической науки.

Ключевые слова: личное подсобное хозяйство, продовольственная безопасность, права на землю и имущество граждан, ведение личных подсобных хозяйств.

Кіріспе

Қазақстан Республикасының азық-түлік қауіпсіздігінің негізінде ауыл шаруашылығы өнімінің ішкі өндірісінің тұрақтылығы жатыр. Экономикалық дағдарыстар мен құлдыраулар кезеңінде тұрақтылықтың жоғары дәрежесін көрсететін ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерінің негізгі санаттарының бірі жеке қосалқы шаруашылықтар (бұдан әрі – ЖҚШ) болып табылады.

Қазақстан азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету проблемасы Мемлекет басшысының 2021 жылғы 1 қыркүйектегі «Халық бірлігі және

жүйелі реформалар-ел өркендеуінің берік негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауын іске асыру жөніндегі Жалпы ұлттық іс-шаралар жоспарының 18-тармағында белгіленді (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000659>; <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomartatokaeva-narodu-kazahstana-183048>).

Қазақстанда азаматтардың ЖҚШ жүргізудегі қызметін нақты құқықтық реттеудің нақты қажеттілігі туындады.

ЖҚШ-ның ұғымын, оның мүшелік құрамын, оны ұйымдастыру және нормалау қағидаттарын, ЖҚШ-ның жері мен мүлкіне құқық мәселелерін регламенттеу, бірінші кезекте меншік құқығын,

жерді иелену, пайдалану, оған билік ету құқықтарын, әлеуметтік қорғауды, адамның құқықтарын мен бостандықтарын қорғауды, ЖҚШ-дағы мемлекеттік басқару және қатынастарды реттеу мәселелерін тиісті заңнамалық реттеуді және бекітуді талап етеді.

Бұл жағдай бірқатар әлеуметтік-экономикалық және басқа факторларға байланысты: ауыл тұрғындарын қорғаудың әлеуметтік деңгейінің төмендігі, елді мекендер ішіндегі экологиялық және санитарлық жағдайдың нашарлауы, ветеринарлық қауіпсіздік, топырақтың деградациясы (эрозиясы), ЖҚШ қызметінің нәтижелері табыстылығының нақты көрінісінің болмауы және басқалар.

Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросының деректеріне сәйкес 2021 жылғы 1 қарашаға елімізде халықтың 2 320 мың қосалқы шаруашылықтары бар. Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігінің Жер ресурстарын басқару жөніндегі комитеті елді мекендер жерлерінің және жердің басқа да санаттарының құрамында ЖҚШ-ының жер учаскелерін ескереді. Ұжымдық бақшалар мен көкеніс бақтардан, саяжай телімдерінен және басқалардан ЖҚШ-тардың жер алқаптарының нысаналы мақсаты бойынша бөлек статистикалық есепке алуға байланысты ЖҚШ-дың жер алқаптарының санын ұлғайту үрдісі орын ауда (<https://www.gov.kz/memleket/entities/land/documents/details>).

ЖҚШ туралы заңнаманы дамыту.

Заңнамалық деңгейде жеке қосалқы шаруашылықтарды құқықтық реттеу Қазақстанда жер заңнамасы шеңберінде жүзеге асырылды.

1990 жылғы 16 қарашадағы Қазақ КСР Жер кодексінің 48-бабының 1-тармағында (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/K900000332>) азаматтарға жер телімдері өмір бойы мұрагерлік иелікке, оның ішінде жеке қосалқы шаруашылық жүргізу үшін берілді. Сондай-ақ, ЖҚШ-ды пайдаланудың мақсаттары белгіленді, мөлшерін белгілеу және беру тәртібін халық депутаттарының ауылдық, кенттік, қалалық Кеңестерімен, ЖҚШ-ды бөлу шарттары белгіледі.

Конституцияның 26-бабының 1-тармағына сәйкес «Қазақстан Республикасы азаматтарының заңды түрде сатып алынған кез келген мүлкі жеке меншікте болуы мүмкін.» (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000>).

Сондай-ақ, Конституцияның 6-бабының 2,3-тармағына сәйкес «Меншік міндет жүктейді, оны пайдалану сонымен қатар қоғам игілігіне де

қызмет етуге тиіс. Меншік субъектілері мен объектілері, меншік иелерінің өз құқықтарын жүзеге асыру көлемі мен шектері, оларды қорғау кепілдіктері заңмен белгіленеді», «Жер, сондай-ақ заңда белгіленген негіздерде, шарттар мен шектерде жеке меншікте де болуы мүмкін» (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000>).

Қазақстан Республикасы азаматының жеке меншік құқығында ЖҚШ жүргізу үшін өтеусіз және өтеулі негізде жер учаскесі болуы мүмкін және оны өз қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін, оның ішінде қоғамдық экологиялық, экологиялық және санитарлық мүдделерді ескере отырып пайдалануға міндетті.

Қазақстан Республикасы Президентінің 1995 жылғы 22 желтоқсандағы заң күші бар Жарлығы (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/U950002717/history>) азаматтардың ЖҚШ-ды, бау-бақша шаруашылығын және саяжай құрылысын жүргізу үшін берілген (берілетін) жер учаскелеріне жеке меншігін бекітті. Бұл кезеңде жеке қосалқы шаруашылықты реттеу осымен шектелді.

Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 24 қаңтардағы «Жер туралы» Заңында (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z010000152>) сондай-ақ азаматтардың ЖҚШ-ды жүргізу үшін берілген (берілетін) жер учаскелеріне жеке меншігі белгіленді және алғаш рет жеке қосалқы шаруашылық ұғымы берілді: ауылдық жерлерде және қала маңындағы аймақта орналасқан жер учаскесінде өз қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қызмет түрі. Бұдан әрі азаматтардың жеке меншігіне өтеусіз негізде берілетін ЖҚШдың жер учаскелерінің мөлшері – суарылмайтын жерлерде 0,25 гектар және суармалы жерлерде 0,15 гектар бекітілді.

Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 09 шілдедегі қолданыстағы Жер Кодексі (https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1040583) жеке қосалқы шаруашылықтардың қызметін тек осыған ұқсас ұғымды көздей отырып және жеке меншік құқығындағы жер учаскелерінде нысаналы пайдалану ретінде фрагментті түрде реттейді.

Осылайша, Қазақстан Республикасында қолданыстағы ЖҚШ-дың құқықтық режимі ЖҚШ-дың қызметін ұйымдастыру жөніндегі қатынастарды, олардың қызметін мемлекеттік реттеудің қағидаттары мен тетіктерін тиісті түрде реттеуге мүмкіндік бермеді.

Көлденең кооперация шаруалардың көптеген мәселелерін, соның ішінде қайта өңдеу, ауылшаруашылық өнімдерін сату мәселелерін шешуге мүмкіндік береді және осылайша олар-

дың қызметінен түсетін кірісті арттырады. Қазақстанда жеке қосалқы шаруашылықтар туралы жеке заң жоқ, олардың қызметін құқықтық реттеу жер заңнамасы деңгейінде жүзеге асырылады. Мәселен, ҚР ЖК 12-бабының 37-тармағына сәйкес жеке қосалқы шаруашылық деп ауылдық жерде және қала маңындағы аймақта орналасқан жер учаскесінде адамның және оның отбасының өз қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған қызмет түрі түсініледі (https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1040583).

Сарапшылардың пікірінше, ҚР-да ЖҚШ-дың қызметін нақты құқықтық реттеу қажеттілігі мынадай себептерге байланысты. Біріншіден, бұл олардың толыққанды ауылшаруашылық тауар өндірушісі ретіндегі құқықтық мәртебесі жоқ, бұл оларға дамуға мүмкіндік бермейді. Дегенмен, жоғарыдағы сандарды келтіргеніміздей, өндірілген ауыл шаруашылығы өнімдерінің жеткілікті бөлігі олардың үлесіне тиесілі. ЖҚШ осы қызметті жүргізу үшін берілген жер учаскелерінің жеке меншік иелері болып табылады. Бұл учаскелер ауылдық елді мекендер мен қала маңындағы аймақтардың жерлерінде орналасқан. Сонымен қатар, олар жайылымдық жерлердің жер пайдаланушылары болып табылады. Азаматтардың жеке қосалқы шаруашылықтарында үй жануарларының бақылаусыз шоғырлануы, елді мекендерде қоғамдық қатынастардың осы саласын құқықтық реттеудің болмауы осы аумақтардың жайылымдық экожүйесінің тозуына әкеп соқтырды. Жайылымдардың тозуын болдырмау мақсатында, әрине, Қазақстанның жер заңнамасында дәйекті бекітілуін таппаған жайылымдық жерлерге меншік және пайдалану мәселелерін құқықтық шешу талап етіледі. Алайда, бүгінгі күні ауыл шаруашылығы жануарларын ЖҚШ-да және азаматтардың жеке үй-жайларында ұстаудың бекітілген ветеринариялық нормалары жоқ (Несипбаева 2022). Заң жобасында зоотехникалық нормаларды, өңірдегі халық санын, климаттық жағдайларды және басқа да факторларды ескере отырып, яғни өңірлік ерекшелікті ескере отырып, ауыл шаруашылығы жануарлары санының нормаларын реттеу ұсынылады. Келесі жайт – бұл ЖҚШ қызметінің мүлкілік аспектілері олар да елдің азаматтық заңнамасымен жеткілікті дәрежеде реттелмейді. Жеке қосалқы шаруашылық – бұл азаматтардың негізгі жұмысынан бос уақытында олардың жеке (отбасылық) тұтынуы үшін ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру нысаны (Несипбаева 2022).

В.В. Устюкованың пікірінше, ЖҚШ шаруа қожалықтарынан көптеген елеулі параметрлер

бойынша ерекшеленеді. Біріншіден, бұл ЖҚШ-ты жүзеге асырудан табыс алу мақсатының болмауы. Екінші, жұмыспен қамтудың болмауы, яғни азаматтар бұл қызметпен негізгі жұмыстан бос уақытында айналысады. Үшіншіден, ЖҚШ-ты ашу үшін мемлекеттік тіркеуден өту талап етілмейді. Салық төлеу міндетінің болмауы, кәсіпкерлер сияқты ЖҚШ-ты фермерлік кәсіпкерліктің басқа түрлерінен ажыратады (Устюкова 2002).

Біз И.С. Несипбаеваның ЖҚШ-дың шаруа қожалығы мен фермер қожалығынан ерекшеленеді деген пікірімен келісеміз, бірақ жоғарыда аталған айырмашылықтардың барлығы қазіргі уақытта оларға тән емес. Жеке қосалқы шаруашылықтар ауылдағы кәсіпкерлік сипаттағы нақты қозғаушы күшке айналды. Бұл өндірісте жұмыс істейтін көптеген азаматтар өз өмірлерін қамтамасыз ету мақсатында табыс табу үшін өз уақыттарын, күштерін толығымен арнайды. Мұның себебі ауылдық жерлерде жұмысқа орналасу жағдайы өте қиын (Несипбаева 2022). «Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросының деректері бойынша 1 636,2 мың жеке қосалқы шаруашылықтар (бұдан әрі – ЖҚШ) бар, олар 2020 жылдың қорытындысы бойынша жалпы сомасы 2,6 трлн. теңгеге ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіріп, елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге елеулі үлес қосты. Қазіргі уақытта саланың жалпы өнімінің 41,5% -ы ЖҚШ-дың үлесіне тиесілі. Сонымен қатар, ЖҚШ-да 3,5 млн. астам ауыл тұрғыны жұмыспен қамтылған, олар табыстылық деңгейі төмен адамдар санатына жатады» (<https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=12392844>).

И.С. Несипбаеваның ЖҚШ-ды ауыл шаруашылығы кооперативтеріне жүргізетін азаматтарды біріктіру үшін экономикалық ынталандыруды көздеу керек деген ұсынысы назар аударуға тұрарлық. ЖҚШ-дың көпшілігі ет-сүт өндірісімен айналысады. Оларды үнді кооперациясының форматы бойынша осы саладағы ауыл шаруашылығы кооперативтеріне біріктіру аграрлық кәсіпкерліктің осы саласын дамытудағы нақты қадам болып табылады. Бұл нысан тауар өндірушілерге бір-бірімен бірігуге және ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіруді ғана емес, сонымен қатар оны тұтынушыға жеткізуді қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін тік (зәкірлік) кооперацияны білдіреді. Бұл жағдайда оны қайта өңдеуге қажетті ресурстар кооперативтердің өздерінде қалады, ал түскен қаражатты одан

әрі дамыту үшін пайдалануға болады (Нуримбетов 2017).

Реттеудің халықаралық тәжірибесі.

Жерді ұтымды пайдалануды табысты енгізудің кілті жер пайдаланушылар тарапынан тиісті қызығушылық болып табылады. Жеке үй шаруашылықтары өздерінің жер учаскелеріне инвестиция салу кезінде экономикалық, құқықтық және әкімшілік мәселелерге тап болады. Әлемнің бірқатар елдеріндегі жекеменшік үй маңындағы учаскелердің қазіргі жай-күйі мен даму ерекшеліктерін қарастырайық.

2016 жылғы ауыл шаруашылығы санағы аясында жүргізілген фермерлік шаруашылықтардың құрылымын зерттеу ЕО-да жұмыс істейтін 12 миллион отбасылық фермаларды қамтыды. Бақыланатын жылжымайтын мүлік объектілерінің 49% -ында 2 гектардан кем ауыл шаруашылығы алқаптарының ауданы болды. Отбасылық фермалардың жалпы санының шамамен 3% -ын құрайтын 325 мың үй шаруашылығы алаңы 100 гектарға дейінгі жер учаскелерін иеленді. Аумағы 2 гектарға дейінгі шағын отбасылық фермалар ЕО-ның жалпы ауыл шаруашылығы алқаптарының 2% -ын ғана алып жатыр.

Германияда халықтың жеке қосалқы шаруашылықтары коммерциялық ауыл шаруашылығы шаруа қожалықтары нысанында ұсынылған. Германияда ауыл шаруашылығы шағын және орта коммерциялық шаруа отбасылық кәсіпорындарына негізделген. 2018 жылы 280 800 фермер қожалығы болды. Оның ішінде 45,3% – ында ауданы 20 га дейін, көлемі 20-50 га – 24,4%, көлемі 50-100 га – 17,4%; 100 га-дан жоғары – 12,9% фермер қожалықтары бар. Олардың тиімділігі көбінесе мемлекет тарапынан қолдау табуға байланысты. Олар өздері өңдейтін әр гектар жер үшін жыл сайын 300 еуродан алады. Мамыр айында фермер қожалықтарының басшылары өтініш береді, ал желтоқсан айында олардың шоттарына мемлекеттік қолдау қаражаты аударылады. Қазіргі уақытта бұл мемлекеттік қолдаудың жалғыз түрі. Оның үлесіне шаруалар табысының 70% -ы тиесілі. Оның несиелеу жүйесі шаруа қожалықтарының табысты дамуында маңызды рөл атқарады. Бұл оларға жылдық 1% -бен 50 жылға дейінгі мерзімге несие алуға мүмкіндік береді.

Канадалық ауыл шаруашылығының өзіне тән ерекшелігі оның жоғары өнімділігі және онда жалдамалы еңбекті салыстырмалы түрде аздап пайдалану болып табылады. Канада – отбасылық фермалар саны көп ел. Орташа есеппен, елдегі жер учаскелерінің 77%-ы отбасылық

меншікте. Олар отбасылық қажеттіліктер үшін де, нарықта сату үшін де өнім өсіреді. Барлық ауыл шаруашылығы алқаптарының басым бөлігін фермерлер мен олардың отбасылары өңдейді. Отбасылық фермалардың орташа мөлшері 32 гектардан 103 гектарға дейін. Бұл көп балалы отбасылардың болуының және ауыл шаруашылығы еңбегінің кең механикаландырылуының арқасында мүмкін болады. Жалдамалы еңбек негізінен егін жинау кезінде пайдаланылады. Осы уақытта бүкіл ел бойынша маусымдық жұмысшыларды әртүрлі ауылшаруашылық өңірлеріне апаратын егін жинау бойынша арнайы экскурсиялары өткізіледі. Маусымдық жұмысшылардың басым пайызын студенттер құрайды. Канададағы отбасылық фермалардың тәжірибесі жеке қосалқы шаруашылықтардың жерлерінде ауыл шаруашылығы өнімдерін өсіруде, әсіресе егін жинау кезінде жалдамалы еңбекті пайдалану мүмкіндігін көрсетеді (Нуримбетов 2017).

Жапонияда халықтың жеке қосалқы шаруашылықтары шаруа қожалықтарының ергежейлі түрі деп аталады. Ауыл шаруашылығы жапон экономикасының маңызды саласы болып қала береді, дегенмен оның ЖҰӨ-дегі үлесі соңғы жылдары төмендеп келеді. Елдің ауыл шаруашылығында 4,1 миллион адам жұмыспен қамтылған (барлық жұмыспен қамтылғандардың 6,6%). Ұсақ шаруалардың жер пайдалануы басым. Аграрлық реформаға қарамастан, елде шаруа қожалықтарының ергежейлі түрі басым (көптеген учаскелер ауданы 0,5 га-дан аз). Мұндай жағдайларда ұсақ ауқымды механикаландыруды ғана жүргізуге болады. Ірі фермаларда неғұрлым қуатты механикаландыру қолданылады. Шағын шаруа қожалықтарының айрықша ерекшелігі оларды бірнеше учаскелерде шағын контурлармен орналастыру, шағын механикаландыру құралдарын кеңінен қолдану болып табылады (Абдурахметов 2019).

Батыс Еуропа және АҚШ елдерінде фермерлік шаруашылықтарына үкіметтің тұрақты экономикалық қолдауының арқасында экономиканың аграрлық секторында жоғары нәтижелерге қол жеткізілді.

Изучение современных форм, организации производства фермерских хозяйств в этих государствах, несмотря на имеющиеся социально-экономические различия, может быть полезным и оказать положительное влияние на формирование и развитие фермерских хозяйств в нашей стране. Қазіргі заманғы нысандарды зерттеу, осы мемлекеттерде фермерлік шаруашылықтарды өндіруді ұйымдастыру, қолда бар әлеуметтік-

-экономикалық айырмашылықтарға қарамастан, пайдалы болуы мүмкін және біздің еліміздегі фермерлік шаруашылықтардың қалыптасуы мен дамуына оң әсер етуі мүмкін.

Американдық фермер қожалығы (ірі кәсіпорындар немесе шағын ферма болсын) әлі күнге дейін көбінесе «отбасылық ферма» деген мақтанш атауға ие, дегенмен олар жаңа типология бойынша ірі (өнім өндіру және сату мөлшері 250 мың доллардан асатын) және ұсақ (сату сомасы жылына 250 мың доллардан аз) болып бөлінеді.

Өндірілген және сатылған өнімнің 80% – ға жуығы бар болғаны 160 мың ірі фермалардың үлесіне тиесілі, бұл олардың жалпы саны аз 8% -дан астамын құрайды. 2008 жылы АҚШ-тың аграрлық секторында өнімді сатудың жалпы көлемі 324 млрд. АҚШ долларынан асты (Болатова 2004).

Фермалардың нығаюына оның екі нысаны бойынша – өндірістік және маркетингтік келісім-шарт жүйесін дамыту да ықпал етеді. Ішкі және сыртқы аграрлық нарықтардың қазіргі заманғы құрылымында тек ірі кәсіпорындар ғана белгілі бір мөлшерде және бақыланатын мерзімде қажетті сападағы ауыл шаруашылығы өнімдерін тұрақты жеткізуді қамтамасыз ете алады. Екінші жағынан, тиімділігі жоғары және ірі ауыл шаруашылығы өндірісін ұзақ мерзімді келісімшарттар болған жағдайда ғана жүргізуге болады. Қазіргі уақытта АҚШ-тың аграрлық секторында келісімшарттар бойынша ауылшаруашылық өнімдерінің 40% – дан астамы өндіріледі (Черняков 2009).

Келтірілген елдердің тәжірибесін жалпылама талдау ЖҚШ-ды ұйымдастыру және олардың жұмыс істеуі, оларды есепке алу, ЖҚШ-дың тиісті тізілімдерін қалыптастыру (ЖҚШ туралы барлық қажетті ақпаратты қамтитын), мемлекеттік қолдау шараларын ұсыну, ЖҚШ-ға салық салу, ЖҚШ мүлкінің құқықтық режимін белгілеу, ЖҚШ-ды жүргізу үшін берілетін жер учаскелері мөлшерінің ең жоғары және ең төменгі шектері және т.б. жағдай жасалғанын айғақтайды.

Осылайша, әлемнің фермерлік шаруашылықтарының жұмыс тәжірибесін зерделеу реформалардың неғұрлым дұрыс бағыттарын әзірлеуге, қажетсіз қателіктерді болдырмауға, ауыл шаруашылығы өндірісінің тиімділік деңгейін көтеруге мүмкіндік береді.

Проблемалық мәселелерді талқылау.

Бұл мәселені шешу келесі мәселелерді шешу арқылы пісіп жетілді:

Жеке қосалқы шаруашылықтардың құқықтық мәртебесі. Азаматтық заңнама жеке қосалқы шаруашылықтың ұйымдық-құқықтық нысанын анықтамайды, осылайша ЖҚШ құқық субъектісі бола алмайды. Алайда, іс жүзінде ЖҚШ ауыл шаруашылығы айналымының толыққанды субъектілері болып табылады, олар шын мәнінде тұтынушылық болуы тиіс.

2) ЖҚШ мүлкінің құқықтық режимі. Жеке қосалқы шаруашылықта шаруа қожалығы сияқты іс жүзінде бірдей мүліктік объектілер қолданылады (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000375>), алайда «ЖҚШ-тың мүлкі» термині қолданылатын, оның шамамен тізімі берілген, сондай-ақ ЖҚШ мүшелерінің осы мүлікке ортақ меншігі бекітілген кез-келген заң жоқ.

Бұл мүліктің құқықтық режимі (кез келген басқа сияқты) азаматтық және отбасылық заңдармен анықталады. ЖҚШ мүлкінің заңды режимі ретінде шаруашылықтың барлық мүшелерінің бірлескен меншік режимін заң жобасының диспозитивті нормасында бекіту орынды, бұл ҚР АҚ-не қайшы келмейді.

3) Ауыл шаруашылығы жануарларын ұстау, жаю және айдау, жайылым айналымы, ауыл шаруашылығы дақылдарын өсіру, ауыспалы егіс, ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру және қайта өңдеу нормативтерін әзірлеу, бекіту және олардың сақталуын бақылау.

4) ЖҚШ-ды жүргізу кезінде экологиялық талаптарды әзірлеу, бекіту және сақталуын бақылау.

5) Жеке қосалқы шаруашылық иелерінің ауыл шаруашылығы кәсіпорындарымен, жеке кәсіпкерлермен және басқа да азаматтармен өнімді сату, қайта өңдеу, сервистік қызмет көрсету және т.б. қатынастарын, яғни ауыл шаруашылығы өндірушілерінің кооперация қатынастарын реттеу.

6) ЖҚШ-ды жүргізетін азаматтардың мемлекеттік билік органдарымен, жергілікті өзін-өзі басқару органдарымен өзара қарым-қатынасы.

7) ЖҚШ-ды жүргізу жөніндегі қызметті жүзеге асыратын тұлғалар арасындағы ішкі қатынастар.

Жеке қосалқы шаруашылық – бұл азаматтардың негізгі жұмыстан бос уақытында олардың жеке (отбасылық) тұтынуы үшін ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру нысаны.

Жеке қосалқы шаруашылықтардың шаруа қожалықтарынан ерекшеленетін белгілері жеке қосалқы шаруашылықтардағы өндірістің коммерциялық емес, қосалқы сипаты және жұмыспен қамтудың қайталама сипаты болып саналуы керек.

Кәсіпкерлік нысаны болып табылмайтын ЖҚШ тіркеуді талап етпейді және табыс салығы салынбайды; ЖҚШ-ды жүргізетін адамдарға олардың білімінің, біліктілігінің және т.б. болуына байланысты қандай да бір ерекше талаптар қойылмайды.

ЖҚШ өнімдерінің бір бөлігі, әрине, тауарлық сипатта болады, бірақ өндірістің мақсаты – шаруашылық мүшелерінің тұтынушылық қажеттіліктерін қанағаттандыру.

Жеке қосалқы шаруашылықтардың қайталама жұмыспен қамту нысаны ретіндегі сипаттамасы осындай шаруашылықты жүргізетін тұлғаларда негізгі жұмыс орнының (кәсіп түрінің) болуын ғана болжайды, алайда бұл жұмыстың болуы жеке қосалқы шаруашылық үшін жер учаскелерін берудің міндетті шарты дегенді білдірмейді. Қайталама жұмыспен қамту презумпциясы жеке қосалқы шаруашылықтар үшін жер учаскелерін беру кезінде емес, қалыптастыру кезінде бірінші кезекке шығуы тиіс, яғни бұл белгі жеке қосалқы шаруашылықтарды жанама түрде анықтауы тиіс (Устюкова 2002).

Ұй маңындағы және жеке шаруашылықтардың басқа да учаскелеріндегі өндірістің айтарлықтай өсуін халықтың ауыл шаруашылығы өндірісіндегі экономикалық жағдайдың нашарлауына, ұжымдық өндірістің қысқаруына, тіпті толық жойылуына қарсы реакциясымен түсіндіруге болады.

Ауыл халқының еңбек белсенділігін қоғамдық сектордан жеке секторға ауыстыру процесі негізінен мыналарға байланысты:

– жалақының және оның жиынтық отбасылық бюджеттегі үлесінің азаюымен (әсіресе пандемия жағдайында);

– жұмыспен қамтудың баламасыздығы, яғни ауылдық жерлерде еңбекті қолдану саласының тарлығы (Мадиев 2023).

Біздің ойымызша, бұл режим ЖҚШ-да жай отбасылық емес, отбасылық-еңбек бірлестігі ретінде қалыптасатын қатынастардың ерекшелігіне негізделген, онда өнімді өндіруге және ортақ мүлікті көбейтуге отбасының бірге тұратын барлық мүшелері өз үлестерін қосады.

Заңнамада мұндай олқылықтардың болуы көптеген салдардың туындауына ықпал етеді: мемлекеттік қолдау тетіктері мен шараларына қол жеткізу мүмкіндігі, атап айтқанда, салықтық жеңілдіктер, преференциялар, мемлекеттік субсидиялар алу; ЖҚШ-дың, ең алдымен, иелерінің өздерін және олардың отбасы мүшелерін әлеуметтік қорғау үшін жағдай жасаумен байланысты құқықтары мен міндеттерінің шең-

берін анықтау; осы жер учаскесінде ЖҚШ-дың иесімен бірге тікелей жұмыс істейтін отбасы мүшелерінің мәртебесін анықтау; Қазақстан Республикасының экологиялық, жер, санитарлық, ветеринариялық, фитосанитариялық заңнамаларының нормалары мен талаптарын ескере отырып, олардың қызметін ұйымдастыру және сала тәртібі.

Қосалқы шаруашылықтарды жүргізетін азаматтардың алдында тұрған проблемаларды шешу бүгінде шұғыл болып отыр, өйткені Қазақстан халқы арасында ЖҚШ-дың рөлінің өсу үрдісі сақталуда.

Қорытынды

Құқықтық реттеу қоғамдық қатынастарға заңдық ықпал етудің белгілі бір құралдарының көмегімен жүзеге асырылатын күрделі және көп қырлы процесті білдіреді.

Жеке қосалқы шаруашылықты жүргізу, қоғамдық қатынастардың кез келген басқа нысаны сияқты, құқықтық реттеуді қажет етеді. Жоғарыда айтылғандардың барлығы жеке қосалқы шаруашылықтар туралы заңнаманың негізінде бірқатар тұжырымдамалық сәттерді жетілдіруге қажет.

1. Азаматтар арасындағы, азаматтар мен заңды тұлғалар арасындағы, азаматтар мен мемлекет арасындағы жеке қосалқы шаруашылықтарды жүргізу жөніндегі қатынастарды құқықтық реттеу оның мәнін білдіретін белгілі бір қағидаттар негізінде құрылады және жұмыс істейді.

Құқықтық реттеу қағидаттары деп қоғамдық өмірдің объективті заңдылықтарын заңды түрде бекітетін негізгі, бастапқы ережелерді түсіну керек. Тіпті ғылымда да қағидалар үлкен рөл атқарады. Оның үстіне заңмен бекітіле отырып, олар міндетті болып табылады, құқық саласының барлық «ғимараты» салынған «қаңқа» қызметін атқарады (Бакирова 2023).

Құқық қағидаттарының жалпыға бірдей қабылданған жіктелуіне сәйкес жалпы, салааралық және салалық қағидаттарды бөліп көрсету керек. Жалпы қағидаттардың қатарына әлеуметтік еркіндік қағидаты, әділдік қағидаты, демократизм мен гуманизм қағидаттары, тең құқықтылық қағидаты, заңды құқықтар мен міндеттердің бірлігі, кінә үшін жауапкершілік қағидаты және заңдылық қағидаты жатады. Салааралық қағидаттар – бұл құқықтың бірнеше туыстық салаларының, мысалы, аграрлық, жер және экологиялық құқықтың ерекшеліктерін білдіретін басшы бастаулар. Салалық қағидаттар қоғамдық қаты-

настардың белгілі бір тобының, біздің жағдайда ЖҚШ-ды жүргізу жөніндегі қатынастардың неғұрлым елеулі белгілерін сипаттайды.

Осыған байланысты ЖҚШ туралы заңнамада мынадай қағидаттар жүйесін қамтитын ЖҚШ-ды ұйымдастыру және олардың қызметі қағидаттарына арналған жеке бапты көздеуді ұсынамыз: жер учаскесімен ЖҚШ-ты жүргізудің ажырамас қағидаты, жерді мақсатты пайдалану қағидаты, принцип разделения общего земельного массива ЛПХ на приусадебные и полевые земельные участки, ЖҚШ-дың жалпы жер алабын үй маңындағы және далалық жер учаскелеріне бөлу қағидаты, мемлекеттік билік органдары мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының ЖҚШ-дың қызметіне және оларды жүргізуге араласпау қағидаты, көрсетілген қатынастардың мемлекет бақылауындағы қағидаты, мемлекеттік қолдау кезінде жеке қосалқы шаруашылықтарды жүргізу жөніндегі қызметті жүзеге асыру қағидаты, мүліктік оқшаулау қағидаты, қызмет және өзін-өзі басқару процесіндегі кооперация қағидаты, жерге құқықтардың орнықтылығы қағидаты, жерді ақылы және ұтымды пайдалану қағидаты, жерді пайдаланудағы кешенді тәсіл мен жоспарлылық қағидаттары.

2. Жергілікті өкілді және атқарушы органдардың құзыреттерінің қайталануын ажырату керек, ал қай жергілікті мемлекеттік орган осы нормативтерді әзірлеуші ретінде әрекет ететіні толық түсінілмейді. Мұнда ветеринарлық заңнамаға бланкеттік норма жоқ. Мемлекеттік органдардың және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының жеке қосалқы шаруашылықтарды дамытуды мемлекеттік реттеу саласындағы құзыреттерін заңнамалық тұрғыдан бекіту нақты

нормативтік тұжырымдардың сақталуын талап етеді. Құзыреттерді зерделеу және салыстыру белгілі бір сәйкессіздіктер мен олқылықтарды бөліп көрсетуге мүмкіндік берді.

3. ЖҚШ туралы заңнаманы қалыптастыру кезінде *ЖҚШ-ды жүзеге асыру кезінде санитарлық және экологиялық талаптарды белгілеу туралы нормаларды* көздеу қажет. «Жеке қосалқы шаруашылықтар туралы» Қазақстан Республикасы Заңының ұсынылып отырған жобасының өзектілігін негіздеу кезінде және Тұжырымдама жобасында оған әділ атап өтілді: «ЖҚШ-дың шаруашылық қызметін жүргізуді нақты регламенттеудің болмауы бүгінгі таңда қолайсыз экологиялық жағдайдың және елді мекендердің өзінде ғана емес, сонымен қатар олардың айналасында да эпизоотиялық және санитариялық жағдайдың қанағаттанарлықсыз құрылуына әкелді».

4. Заң жобасында ЖҚШ туралы мамандандырылған заң ретінде ЖҚШ-дың мүлкі, қызмет салалары мен бағыттары туралы нормалар көзделуге тиіс. ЖҚШ-дың жер учаскелері ауыл шаруашылығы қажеттіліктері үшін нысаналы мақсатта берілетіні түсінікті, олар өз кезегінде егіншілік (егістік) және мал шаруашылығы болып бөлінеді. Осыдан келіп, жобаның нормалары да осы қызмет салалары бойынша регламенттеуді жүргізуі тиіс. Өкінішке орай, Заң жобасының нормаларында әзірлеуші негізінен ауыл шаруашылығы жануарларын өсіру үшін жер учаскелерін пайдалану қатынастарын реттеуге баса назар аударды.

5. ЖҚШ-дың жер учаскелері шектерінің шекті ең жоғары мөлшерін көздеу, олардың елді мекендерден қашықтығының шектерін белгілеу, ЖҚШ үшін берілетін жер учаскелерінен айрықша ерекшеліктерін бекіту.

Әдебиеттер

Указ Президента Республики Казахстан от 13 сентября 2021 года № 659 «О мерах по реализации Послания Главы государства народу Казахстана от 1 сентября 2021 года «Единство народа и системные реформы – прочная основа процветания страны» <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000659> (дата обращения: 10.04.2023).

Послание Главы государства народу Казахстана от 1 сентября 2021 года «Единство народа и системные реформы – прочная основа процветания страны» <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-183048> (дата обращения: 10.04.2023).

Сводный аналитический отчет о состоянии и использовании земель Республики Казахстан за 2020 год. Министерство сельского хозяйства Республики Казахстан Комитет по управлению земельными ресурсами. Нур-Султан, 2021. <https://www.gov.kz/memleket/entities/land/documents/details>. (дата обращения: 10.04.2023).

Кодекс Казахской ССР от 16 ноября 1990 года N 332-ХІІ. Земельный кодекс Казахской ССР (утратил силу). https://adilet.zan.kz/rus/docs/K900000332_ (дата обращения: 10.04.2023).

Конституция Республики Казахстан (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2023 г.). https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_ (дата обращения: 10.04.2023).

Указ Президента Республики Казахстан от 22 декабря 1995 года N 2717, имеющий силу Закона «О земле» (утратил силу). https://adilet.zan.kz/rus/docs/U950002717_/history (дата обращения: 10.04.2023).

Закон Республики Казахстан от 24 января 2001 года N 152 «О земле» (утратил силу). https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z010000152_ (дата обращения: 10.04.2023).

Земельный кодекс Республики Казахстан от 20 июня 2003 года № 442-II (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.05.2023 г.). https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1040583 (дата обращения: 10.04.2023).

Несипбаева И.С. Правовое регулирование сельскохозяйственной кооперации в Республике Казахстан в условиях нового этапа земельной реформы: международный опыт и национальная практика. Дисс. на соиск. доктора философии (PhD) «6D030100 – Юриспруденция». Талдыкорган, 2022. 122 с. (дата обращения: 10.04.2023).

Устюкова В.В. Правовое положение крестьянского (фермерского) и личного подсобного хозяйства в Российской Федерации : диссертация ...доктора юридических наук: 12.00.06. М. 2002. – 345 с. (дата обращения: 10.04.2023).

Проект концепции к проекту Закона Республики Казахстан «О личных подсобных хозяйствах». <https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=12392844> (дата обращения: 10.04.2023).

Nurimbetov, T. U. (2017). Diversification of the manufacturing activity at agricultural sector and methodological approaches to evaluate its level. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 54(10), 77-82.

Abdurakhmanov K. Kh., Mukhitdinov E. M., Shakarov Z. G., Nabiev O. A., Amanov O. A. Labor migration and its impact on employment of population // *Международный научно-исследовательский журнал*. 2019. №4(82). С. 6-11.

Болотова, Ю. Поддержка сельскохозяйственных товаропроизводителей в США / Ю. Болотова // *АПК: экономика, управление*. – 2004. – № 1. – С. 37.

Черняков, Б. А. Основные факторы конкурентоспособности аграрного сектора США: опыт для России /Б. А. Черняков // *АПК: экономика и управление*. – 2009. -№4.-С.75-81.

Кодекс Республики Казахстан от 29 октября 2015 года № 375-V ЗРК. Предпринимательский кодекс Республики Казахстан. (с изменениями и дополнениями по состоянию на 20.04.2023 г.). <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000375> (дата обращения: 20.04.2023). В Предпринимательском кодексе РК (ст. 41-49) предусмотрено ведение крестьянского хозяйства как предпринимательская деятельность, осуществляемая в форме семейного предпринимательства, основанного на базе общей совместной собственности. Имущество крестьянского хозяйства принадлежит его членам на праве совместной собственности, имеющий особый правовой режим, чего нет ни у организации со статусом юридического лица, ни у индивидуально-го предпринимателя. Тем самым, крестьянское хозяйство является и субъектом права, и субъектом предпринимательства.

Мадиев Г.Р. Личное подсобное хозяйство на современном этапе развития аграрного сектора Казахстана. <https://cyberleninka.ru/article/n/lichnoe-podsobnoe-hozyaystvo-na-sovremennom-etape-razvitiya-agrarnogo-sektora-kazahstana/viewer> (дата обращения: 10.04.2023).

Бакирова Р.Т. Принципы правового регулирования личного подсобного хозяйства. <https://cyberleninka.ru/article/n/printsiyu-pravovogo-regulirovaniya-lichnogo-podsobnogo-hozyaystva/viewer> (дата обращения: 10.04.2023).

References

Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 13 sentjabrja 2021 goda № 659 «O merax po realizacii Poslanija Glavy gosudarstva narodu Kazahstana ot 1 sentjabrja 2021 goda «Edinstvo naroda i sistemnye reformy – prochnaja osnova процветания страны» [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated September 13, 2021 No. 659 “On measures to implement the Address of the Head of State to the People of Kazakhstan dated September 1, 2021 “Unity of the people and systemic reforms – a solid foundation for the prosperity of the country”] // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000659> (data obrashhenija: 10.04.2023).

Poslanie Glavy gosudarstva narodu Kazahstana ot 1 sentjabrja 2021 goda «Edinstvo naroda i sistemnye reformy – prochnaja osnova процветания страны» [Address of the Head of State to the People of Kazakhstan dated September 1, 2021 “Unity of the people and systemic reforms are a solid foundation for the prosperity of the country”] // <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-183048> (data obrashhenija: 10.04.2023).

Svodnyj analiticheskij otchet o sostojanii i ispol'zovanii zemel' Respubliki Kazahstan za 2020 god. Ministerstvo sel'skogo hozjajstva Respubliki Kazahstan Komitet po upravleniju zemel'nymi resursami [Summary analytical report on the state and use of the lands of the Republic of Kazakhstan for 2020. Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan Land Management Committee]. Nur-Sultan, 2021. // <https://www.gov.kz/memleket/entities/land/documents/details>. (data obrashhenija: 10.04.2023).

Kodeks Kazahskoj SSR ot 16 nojabrja 1990 goda N 332-XII. Zemel'nyj kodeks Kazahskoj SSR (utratil silu) [Code of the Kazakh SSR of November 16, 1990 N 332-XII. The Land Code of the Kazakh SSR (expired)]. // https://adilet.zan.kz/rus/docs/K900000332_ (data obrashhenija: 10.04.2023).

Konstitucija Respubliki Kazahstan (s izmenenijami i dopolnenijami po sostojaniju na 01.01.2023 g.) [The Constitution of the Republic of Kazakhstan (with amendments and additions as of 01.01.2023)]. // https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_ (data obrashhenija: 10.04.2023).

Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 22 dekabrja 1995 goda N 2717, imejushhij silu Zakona «O zemle» (utratil silu) [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated December 22, 1995 N 2717, which has the force of the Law “On Land” (expired)]. // https://adilet.zan.kz/rus/docs/U950002717_/history (data obrashhenija: 10.04.2023).

Zakon Respubliki Kazahstan ot 24 janvarja 2001 goda N 152 «O zemle» (utratil silu) [Law of the Republic of Kazakhstan No. 152 “On Land” dated January 24, 2001 (expired)]. https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z010000152_ (data obrashhenija: 10.04.2023).

Zemel'nyj kodeks Respubliki Kazahstan ot 20 ijunja 2003 goda № 442-II (s izmenenijami i dopolnenijami po sostojaniju na 01.05.2023 g.) [Land Code of the Republic of Kazakhstan dated June 20, 2003 No. 442-II (with amendments and additions as of 01.05.2023)]. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1040583 (data obrashhenija: 10.04.2023).

Nesipbaeva I.S. Pravovoe regulirovanie sel'skohozjajstvennoj kooperacii v Respublike Kazahstan v uslovijah novogo jetapa zemel'noj reformy: mezhdunarodnyj opyt i nacional'naja praktika. Diss. na soik. doktora filosofii (PhD) «6D030100 – Jurisprudencija» [Legal regulation of agricultural cooperation in the Republic of Kazakhstan in the conditions of a new stage of land reform: international experience and national practice. Diss. on soik. Doctor of Philosophy (PhD) “6D030100 – Jurisprudence”]. Taldykorgan, 2022. 122 s. (data obrashhenija: 10.04.2023).

Ustjukova V.V. Pravovoe polozhenie krest'janskogo (fermerskogo) i lichnogo podsobnogo hozjajstva v Rossijskoj Federacii : dissertacija ...doktora juridicheskikh nauk: 12.00.06. [The legal status of peasant (farmer) and personal subsidiary farming in the Russian Federation : dissertation...Doctor of Law: 12.00.06.] M. 2002. – 345 s. (data obrashhenija: 10.04.2023).

Proekt koncepcii k proektu Zakona Respubliki Kazahstan «O lichnyh podsobnyh hozjajstvah» [Draft concept to the draft Law of the Republic of Kazakhstan “On personal subsidiary farms”] // <https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=12392844> (data obrashhenija: 10.04.2023).

Nurimbetov, T. U. (2017). Diversification of the manufacturing activity at agricultural sector and methodological approaches to evaluate its level. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 54(10), 77-82.

Abdurakhmanov K. Kh., Mukhitdinov E. M., Shakarov Z. G., Nabiev O. A., Amanov O. A. Labor migration and its impact on employment of population // *Mezhdunarodnyj nauchno-issledovatel'skij zhurnal*. 2019. №4(82). S. 6-11.

Bolotova, Ju. Podderzhka sel'skohozjajstvennyh tovaroproizvoditelej v SShA / Ju. Bolotova // *APK: jekonomika, upravlenie* [Support of agricultural producers in the USA / Yu. Bolotova // *Agro-industrial complex: economics, management*]. – 2004. – № 1. – S. 37.

Chernjakov, B. A. Osnovnye faktory konkurentosposobnosti agrarnogo sektora SShA: opyt dlja Rossii /B. A. Chernjakov [The main factors of competitiveness of the US agricultural sector: experience for Russia /B. A. Chernyakov // *Agro-industrial complex: economics and management*] // *APK: jekonomika i upravlenie*. – 2009. -№4.-S.75-81.

Kodeks Respubliki Kazahstan ot 29 oktjabrja 2015 goda № 375-V ZRK. Predprinimatel'skij kodeks Respubliki Kazahstan. (s izmenenijami i dopolnenijami po sostojaniju na 20.04.2023 g.). <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000375> (data obrashhenija: 20.04.2023). V Predprinimatel'skom kodekse RK (st. 41-49) predusmotreno vedenie krest'janskogo hozjajstva kak predprinimatel'skaja dejatel'nost', osushhestvljaemaja v forme semejnogo predprinimatel'stva, osnovannogo na baze obshhej sovmestnoj sobstvennosti. Imushhestvo krest'janskogo hozjajstva prinadlezhit ego chlenam na prave sovmestnoj sobstvennosti, imejushhij osobyj pravovoj rezhim, chego net ni u organizacii so statusom juridicheskogo lica, ni u individual'nogo predprinimatelja. Tem samym, krest'janskoe hozjajstvo javljaetsja i sub#ektom prava, i sub#ektom predprinimatel'stva [Code of the Republic of Kazakhstan dated October 29, 2015 No. 375-V SAM. The Entrepreneurial Code of the Republic of Kazakhstan. (with amendments and additions as of 04/20/2023). <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000375> (accessed: 04/20/2023). The Entrepreneurial Code of the Republic of Kazakhstan (Articles 41-49) provides for the management of a peasant farm as an entrepreneurial activity carried out in the form of family entrepreneurship based on common joint ownership. The property of a peasant farm belongs to its members on the right of joint ownership, having a special legal regime, which neither an organization with the status of a legal entity nor an individual entrepreneur has. Thus, the peasant economy is both a subject of law and a subject of entrepreneurship.].

Madiev G.R. Lichnoe podsobnoe hozjajstvo na sovremennom jetape razvitija agrarnogo sektora Kazahstana [Personal subsidiary farming at the present stage of development of the agricultural sector of Kazakhstan] // <https://cyberleninka.ru/article/n/lichnoe-podsobnoe-hozyaystvo-na-sovremennom-etape-razvitiya-agrarnogo-sektora-kazahstana/viewer> (data obrashhenija: 10.04.2023).

Bakirova R.T. Principy pravovogo regulirovaniya lichnogo podsobnogo hozjajstva. <https://cyberleninka.ru/article/n/printsipy-pravovogo-regulirovaniya-lichnogo-podsobnogo-hozyaystva/viewer> (data obrashhenija: 10.04.2023) [Principles of legal regulation of personal subsidiary farming. <https://cyberleninka.ru/article/n/printsipy-pravovogo-regulirovaniya-lichnogo-podsobnogo-hozyaystva/viewer> (accessed: 04/10/2023)].